

Qocayeva Leyla Vəli qızı⁴⁸**XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ NORMA VƏ VARIATIVLİK ANLAYIŞLARI**

Ali məktəb auditoriyasında Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisində dilçiliyə dair anlayışların izahı və onlardan istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Variativlik norma anlayışı ilə sıx bağlıdır. Onun araşdırılması da bir qayda olaraq, norma ilə münasibətdə araşdırılır. Ümumiyyətlə, variativlikdən söhbət getditiyi bütün hallarda ortaya norma məsələsi çıxır. Dil norması dil sisteminin özü kimi dinamik şəkildə daxili və zahiri amillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirində başa düşülür. Ədəbi dil norması anlayışı nitq mədəniyyəti nəzəriyyəsində ən mühüm anlayışlardan biridir. Təsadüfi deyildir ki, V.V.Vinoqradov dilin normalarının dil sisteminin bütün səviyyələrində onların möhkəmlənmiş formalarında, ziddiyyətlərində və yenidən inkişaf edən meyllərində öyrənilməsinə ön plana çəkir. V.Q.Kostomarov normanı nitq mədəniyyətinin birinci və əsas kateqoriyası kimi səciyyələndirməklə, lakin nitq mədəniyyəti nəzəriyyəsinin öz problematikasında norma anlayışından kənara çıxdığını da qeyd edir. “Yalnızlıqlar”ın məqsəduyğunluğunun müəyyənləşdirilməsində onlar “düzgün” olan baxımından, bu halda hesablaşma nöqtəsində sifir nöqtəsi kimi çıxış edən ədəbi norma fonunda qiymətləndirilir. Daha geniş yayılmış situasiyalarda neytral ədəbiyyatdan, “düzgün nitq”dən istifadə edilir. Bu səbəbdən ədəbi forma anlayışı nitq mədəniyyəti sferasında əsas anlayışlardan biri hesab olunur. “Norma” termini dilşünaslıqda iki mənada işlədilir: birincisi, norma danışanların nitqində hamı tərəfindən qəbul olunmuş işlənmə, müntəzəm olaraq təkrarlanandır, ikincisi, norma işlənməyə dair dərslikdə, lüğətdə, məlumat kitabında təsbit olunmuş qaydalar, göstərişlərdir. Bəzən müəlliflər normanın beləcə iki cür başa düşülməsini fərqləndirmir və “norma” terminini differensiasiya etmədən eyni zamanda hər iki mənada işlədirlər. Bir tərəfdən dilin mövcudluğunun obyektivliyinin, digər tərəfdən insan idrakının xarakterinin nisbiliyinin tanınması qaçılmaz şəkildə iki təzahürün fərqləndirilməsi zərurətinə gətirib çıxarır: 1) dilin müəyyən zamanda müəyyən dil kollektivində obyektiv şəkildə fəaliyyət göstərən qanunları və onların dil materialında təcəssümü və 2) bu obyektiv məlumatın dil haqqında mühakimə yürüdənlərin şüurunda (adekvatlığın müxtəlif dərəcəsilə) əks olunması. Bu fərqləndirmə, prof.A.M.Qurbanovun fikrincə, ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin əsərlərində, ilk növbədə B.Qavrenekin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Həmin əsərlərdən sonra obyektiv şəkildə mövcud olan dil norması və bu normanın dilçiliyə dair araşdırmalarda əksinin fərqləndirilməsinin, yəni kodifikasiyasının zəruriliyi tam aydın oldu. B.Qavrenəkə görə, müəyyən ictimai bütövün hər bir üzvü öz fikirlərini şüursuz şəkildə bu bütövün dil bacarıqlarına tabe edir, çünki əks halda özünü bu ictimai bütövdən kənarda qoymuş olardı. Elə məcburi olan bu şey də müəyyən zamanda müəyyən dil kollektivi üçün dil normasıdır (ədəbi dil norması, bu və ya digər ərazi dialekti norması və s.). Buna uyğun olaraq norma müəyyən dil kollektivində müəyyən zamanda dil vasitələri və onların realizasiyasının qanunauyğunluqlarının nitq praktikası ilə möhkəmlənmiş mövcud kompleks, müəyyən zamanda müəyyən dil kollektivində obyektiv şəkildə mövcud olan fonem matrisaları və onların variantları, fonemlərin birləşmə qanunları, morfem və sözlərin mənaları, sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə modelləri və onların real dolğunluğu, sintaktik vahidlər – söz birləşməsi, cümlə modelləri və onların real dolğunluğu kimi başa düşülür. Norma müəyyən zamanda müəyyən dil kollektivində mövcud olan və kollektivin bütün üzvləri üçün məcburi olan dil vahidləri və onların işlənmə qanunauyğunluqlarıdır, həm də bu məcburi vahidlər ya yeganə mümkün vahidlər ola, ya da ədəbi dil çərçivəsində paralel şəkildə mövcud olan variantlar kimi çıxış edə bilər. Variantlıq kateqoriyası ədəbi normanın xarakteristikası üçün çox mühümdür. Norma ilə variantlıq arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur: əgər variantlıq – bir sıra digər əlamətlər ilə vəhdətdə – ədəbi dil normasının özəlliyini müəyyənləşdirirsə, o halda, digər tərəfdən, məhz norma yol verilən variantların sayı vətipini müəyyən edir, eləcə də onların işlənməsini tənzimləyir. Beləliklə, variativlik dil sisteminin “quruluşu”nun özündə qoyulmuş fundamental, universal bir xassə, dil vahidlərinin hər səviyyə hüdudlarında spesifik əlamətlərə malik olan mövcudluq üsuludur. Başqa sözlə, variativlik dilin bütün səviyyələri və onların vahidlərində hər səviyyənin spesifikasına müvafiq şəkildə təzahür edir. Lakin o, özünü daha çox fonetik səviyyədə göstərir. Fonetik variativliyin xarakterik cəhəti onun normanın yol verdiyindən daha çox varianta malik olmasıdır. Q.P.Torsuyevin fikrincə, bu cəhət ərazi və sosial xarakteristikalarla (yaş, peşə, təhsil və s.) izah edilə bilər. Q.P.Torsuyevə görə, dilin səs sistemində variativlik bir sıra aspektlərlə şərtlənir: 1) nitqin özünün strukturu, bütün səs vahidlərinin və nitq prosesinin özünün pnevmatik-mexaniki əsası ilə (orqanik-genetik və ya orqanik aspekt), 2) səs vahidlərinin qarşılıqlı sistem münasibətləri, onların sözlərin və ya cümlələrin strukturunda mövqeləri ilə (sistem və ya struktur aspekti), 3) müxtəlif nitq üslubları və janrlarının differensiasiyasının zəruriliyi ilə (üslubi və ya üslubi-differensiyaedici aspekt), 4) dilin fonetik sistemində dialekt, lokal və sosial fərqlərin olması ilə (dialekt aspekti).

Göründüyü kimi, normadan bəhs edərkən həmçinin dialekt, ləhçə, danışq dili və s. dil sistemlərini nəzərə almaq lazımdır, çünki dil onların məcmusudur. Dil haqqında belə təsəvvür normativliyin yalnız sistemin bir hissəsinə – yazılı-ədəbi standartda aid edilməsi ilə bir araya sığmır. Dilin bütün əlamətlərini ehtiva edən müəyyən bir sistem kimi dialekt, ləhçə, danışq dili və s. də öz realizasiya normasına malikdir və bunu onların sisteminə konkret nitq şəraitində işlənmə faktı ilə təsdiq edilən uyğunluq kimi qiymətləndirmək olar.

Ədəbi norma ilə dilin real işlənmə şəkli həmişə az və ya çox dərəcədə fərqlənir. Fərqi dərəcəsi isə cəmiyyətin inkişafının xronoloji mərhələsi, onun sosial quruluşu, həmçinin dil şəraitinin xüsusiyyətlərindən asılı olur.

Norma ona daxil olan təzahürlərin tərkibinə görə yekcins deyildir. Ədəbi normanın özəyini üslubi baxımdan

⁴⁸ dosent, f.ü.f.d., ATU, Azərbaycan dili kafedrası,

neytral və deməli, daha geniş şəkildə işlədilən dil təzahürləri, periferiyasını isə arxaik və yeni təzahürlər, eləcə də funksional və ərazi cəhətdən nişanlanmış, lakin, bununla belə, ədəbi norma çərçivəsində işlənən təzahürlər təşkil edir.

Dil təzahürü və ya faktının normativliyinin tanınması onda ən azı üç əlamətin olmasına – bu və ya digər təzahürün dilin strukturuna müvafiqliyinə, həmin təzahürün kommunikasiya prosesində kütləvi və müntəzəm şəkildə işlənməsinə, cəmiyyətin onu bəyənməsi və normativ kimi qəbul etməsinə əsaslanır. Normativliyin mühüm əlaməti kodifikasiya, yəni dil vahidlərinin işlənməsinin formalaşmış qaydalarının qrammatikalarda, lüğətlərdə, mümkün olan hər cür ədəbi əsərlərdə əks olunmasıdır. Kodifikasiya variantın norma ilə müəyyən edilməsinin də ən eksplisit və obyektiv amili hesab edilir. Lakin dilə alınma sözlərin axını baş verdiyi hallarda lüğətlər onların təsbit olunması gecikir, ona görə də yeni əcnəbi sözlərin işlənməsində normativlik heç də həmişə gözlənmir. Belə hallarda dil daşıyıcıları etimon dilin fonetik variantının saxlanmasına meyilli olurlar.

İstənilən müasir ədəbi dil üçün normativ realizasiyaların müəyyən stabillik dərəcəsi ilə yanaşı, müəyyən seçim etmək üçün variativ vasitələrin komplekti xasdır. Variativlik kateqoriyası bədii normanı xarakterizə etmək üçün mühüm amildir. Variativliyin diapazonu müxtəlif bədii dillərin normalarının spesifikasını xarakterizə edir. O, tarixi hadisələrin müəyyən məqamlarının müəyyənəşdirilməsinə də imkan verir. Azərbaycan dilinin variantlarının müqayisəsi göstərir ki, variativlik hadisəsi, yuxarıda da artıq qeyd olunduğu kimi, dilin bütün səviyyələrini əhatə edir, lakin o daha çox fonetik və leksik-semantik səviyyələrdə baş verir. Başqa sözlə, Azərbaycan dilinin müəyyən bir variantındakı bu və ya digər söz digər bir variantda işlənərkən bir çox hallarda fonetik və semantik modifikasiyaya uğrayaraq, ilkin forma və mənasını itirir və fərqli fonetik struktur, fərqli semantika əldə edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı: Səda, 1999, 264 s.
2. Axtasov K. Müasir Azərbaycan dilində vasitəsiz nitq. Bakı: Maarif, 2000, 134 s.
3. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. 3cildə. I c., Bakı, 2004, 444 s.
4. Багана Ж., Хапилина Е.В. Контактная лингвистика. Белгород, 2007, 140 с.
5. Виноградов В.В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания // Вопросы языкознания. 1964, № 3, с.3-18.
6. Костомаров В.Г. Книга об основах речевой культуры // Русский язык в национальной школе, 1979, № 2.
7. Семенов Н.Н. Норма // Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970, с.549-596.
8. Торсуев Г. Константность и вариативность в фонетической системе. Институт языкознания АН СССР. М.: Наука, 1977, 125 с.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili xarici dil kimi, norma, variativlik, dilin tədrisi*

Ключевые слова: *азербайджанский язык как иностранный язык, норма, вариативность, преподавание язык*

Key words: *Azerbaijani as a foreign language, norm, variability, language teaching*

Понятие нормы и вариативности в преподавании иностранных языков

Резюме

Объяснение и использование лингвистических концепций в преподавании азербайджанского языка как иностранного в аудитории имеют большое значение. Вариативность тесно связана с понятием нормы. Категория вариативности является важным фактором для характеристики художественной нормы. И, как правило, устанавливаются нормы в отношении его расследования. В целом, говоря о вариативности во всех случаях возникает вопрос о нормах выходит. Языковая норма понимается как динамически взаимодействующая с внутренними и внешними факторами как сама языковая система. Определение нормы литературного языка является одним из важнейших понятий в теории культуры речи. По этой причине литературная форма является одним из основных понятий в области культуры речи. Термин норма используется в двух лингвистических смыслах: во-первых, принятое всеми в нормативной речи, повторяется на регулярной основе, а во-вторых, норма правила и рекомендации, изложенные в учебнике, словаре, справочнике. Итак, норма - это языковая единица, присутствующая в определенной языковой группе и обязательная для всех членов команды и их моделей развития.

The concept of norms and variations in the teaching of foreign languages

Summary

The explanation and use of the linguistic concepts in the teaching of Azerbaijani as a foreign language in the high school audience are of great importance. Variability is closely related to the concept of norm. The category of variability is an important factor for characterizing the artistic norm. And, as a rule, rules are set in relation to its investigation. In general, speaking of the variability in all cases, the question of norms arises. The language norm is understood as dynamically interacting with internal and external factors as the language system itself. The definition of the norm of a literary language is one of the most important concepts in the theory of the culture of speech. For this reason, the literary form is one of the basic concepts in the field of speech culture. The term norm is used in two linguistic senses: firstly, accepted by everyone in the normative speech, is repeated on a regular basis, and secondly, the norm is the rule and recommendations set forth in the textbook, dictionary, and reference book. So, the norm is a language unit that is present in a particular language group and is mandatory for all team members and their development models.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva